

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ

THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF PROTECTION OF THE DEFENSE OF THE STATE

Пашинський В.Й.,

к.ю.н., доцент, докторант кафедри адміністративного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються питання правової природи, сутності та розвитку Збройних сил України як основної спеціалізованої інституції в системі забезпечення оборони держави. Аналізуються функції та завдання Збройних сил України під час реформування сектору безпеки й оборони держави.

Ключові слова: збройні сили, сили оборони, сектор безпеки і оборони, функції та завдання Збройних сил України.

В статье рассматриваются вопросы правовой природы, сущности и развития Вооруженных сил Украины как основной специализированной институции в системе обеспечения обороны государства. Анализируются функции и задачи Вооруженных сил Украины в ходе реформирования сектора безопасности и обороны государства.

Ключевые слова: вооруженные силы, силы обороны, сектор безопасности и обороны, функции и задачи Вооруженных сил Украины.

The article deals with the legal nature, essence and development of the Armed Forces of Ukraine as the main specialized institution in the system of state defense. The functions and tasks of the Armed Forces of Ukraine in the course of reforming the security and defense sector of the state are analyzed.

The Armed Forces of Ukraine is a special state institution, the military formation on which the defense of Ukraine relies through direct military (military) action. The Armed Forces of Ukraine in accordance with the Constitution are entrusted with the defense of Ukraine, the protection of its sovereignty, territorial integrity and immunity, the restraining of armed aggression against and repression of Ukraine, the protection of the airspace of the state and the underwater space within the territorial sea of Ukraine, participation in measures aimed at fighting with terrorism.

The analysis of the functions and tasks of the Armed Forces of Ukraine, taking into account their many, diverse, unsystematic, discretionary, calls for their research and interpretation, revision and systematization, and a clearer definition at the legislative level.

The establishment of an effective defense system in the course of defense reform requires clear definition and legislative consolidation of the functions and tasks of the Armed Forces of Ukraine as a core component of the defense forces. At the same time, the main priority should be the definition, the legal consolidation and implementation of the functions and tasks entrusted to them to provide defense related armed retrenchment of aggression, direct conduct of hostilities.

Key words: armed forces, defense forces, security and defense sector, functions and tasks of the Armed Forces of Ukraine.

Незважаючи на те, що питанням діяльності та функціонування Збройних сил України (далі – ЗС України) як основного суб'єкта забезпечення оборони держави присвячено значну кількість наукових праць, досі залишається дискусійним питання правової природи, сутності, функцій і завдань національного війська в системі забезпечення оборони держави, особливо в умовах «гібридної війни» та збройної агресії РФ.

Різні військово-теоретичні, управлінські, теоретико-правові та військово-адміністративні аспекти діяльності ЗС України досліджували В.Ю. Богданович, П.П. Богущкий, І.М. Коропатнік, В.Д. Кохно, О.В. Кривенко, О.І. Кузьмук, С.Ю. Поляков, Ф.В. Саганюк, В.В. Сокуренько, В.М. Телемін, М.П. Требін, М.С. Турког, В.О. Целуйко, В. П. Шкідченко та інші вчені. Водночас питання правової сутності ЗС України, оптимізації їхніх функцій і завдань, особливо в умовах російської збройної агресії та проведення оборонної реформи, потребують подальших системних наукових досліджень.

Метою дослідження є аналіз сучасних наукових поглядів на сутність і місце національних збройних сил у системі забезпечення оборони держави, розгляд проблемних питань щодо визначення, розмежування та оптимізації завдань і функцій ЗС України в системі забезпечення оборони держави та їх правове врегулювання.

Головною проблемою для створення ефективної системи забезпечення оборони України була довготривала історично-періодична відсутність національної державності та її головного гаранта й навіть її творця (доба козаччини) – національного війська. Виключне право на створення національних збройних сил українська держава набула тільки з моменту проголошення державного суверенітету [1].

Сутність і роль ЗС України як однієї з головних державних інституцій, комплексного державно-правового явища,

на наш погляд, характеризуються особливостями їхньої правової природи, тими правовими зв'язками та якість, які реалізуються через покладені на збройні сили функції та завдання в системі публічного державного управління.

Ще на початку ХХ ст. А.П. Греков, досліджуючи військово-адміністративні аспекти діяльності армії, її значення для держави, наголошував, що армія є силою держави, забезпечена всіма технічними засобами для найбільш повного здійснення власне функції сили, вона є озброєна сила держави. Армія являє собою орган держави, його заклад, який виконує свої спеціальні завдання в її діяльності. Правовий характер повинен пронизувати всю діяльність армії під час виконання нею своїх державних функцій. Армія є таким самим правовим закладом сучасної держави, як і всі інші його органи [2, с. 229–131]. На думку М.П. Требіна, армія є одним із перших структурних елементів апарату держави, з якого починається процес державотворення [3].

Новітній енциклопедичний словник фіксує загальнонауковий підходи до поняття «збройні сили» – частина механізму державного управління, яка необхідна для виконання зовнішніх функцій держави, перш за все оборони держави [4, с. 163]. На думку О.Ф. Скакун, збройні сили – це військова державна структура, призначена для оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності [5, с. 163]. У механізмі держави та державного апарату ЗС України є основою Воєнної організації України (сектору безпеки і оборони), адже саме вони безпосередньо спрямовані на виконання масштабних оборонно-стратегічних завдань збройного захисту держави. А за покладеними на них державними завданнями та функціями вони разом із поліцією можуть бути віднесені до державних примусових установ [6, с. 35]. На думку В.В. Сокуренька, ЗС України – це специфічна мілі-

таризована державна структура, яка створена з метою відстоювання національних інтересів України, забезпечення цілісності й недоторканності державних кордонів і суверенітету держави шляхом підготовки військовослужбовців до збройного захисту й здійснення захисту країни в разі збройної агресії або збройного конфлікту як усередині держави, так і зовні [7, с. 74].

Тож аналіз позицій науковців щодо правової сутності збройних сил свідчить про їхню плюралістичність щодо їх організаційно-правової інституціалізації у механізмі держави; функціональної спрямованості всередині держави або (та) виключно ззовні. До того ж домінує єдність у розумінні прямого впливу права на організацію, діяльність збройних сил, їх нерозривний органічний і правовий зв'язок із власною державою, функціонування в межах правової системи держави.

З моменту отримання незалежності Українська держава, беручи до уваги необхідність забезпечення власної воєнної безпеки та оборони, усвідомлюючи свою відповідальність щодо підтримання міжнародної стабільності, розпочала створювати власні збройні сили. Конституція України покладає виключно на ЗС України завдання щодо оборони держави, захисту суверенітету й територіальної цілісності, забороняє їх використання для обмеження прав і свобод громадян, повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їхній діяльності (ст. 17) [8]. А Закон України «Про Збройні сили України» визначає, що Збройні сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності [9]. У системному зв'язку Законом України «Про оборону України» визначається, що військове формування – це створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями та призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності й національних інтересів, територіальної цілісності та недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій (ст. 1) [10].

Але ці визначення не містять переконливих характерно-ідентифікаційних видових ознак відмінності ЗС України як державного військового формування від інших військових формувань (навіть приватних). Як вказує В.М. Телелим, некоректно застосувати у визначенні ознак військового формування слова «сукупність», «комплектуються військовослужбовцями», які унеможливають існування окремої військової частини (органу військового управління), укомплектованої, зокрема, фаховими працівниками та службовцями, що суперечить дійсності [11, с. 407]. Це призводить до невизначеності, коли до військових формувань відносять не тільки ЗС України та інші військові формування, а навіть військову прокуратуру [12, с. 53].

Тож порушуються правила логіки виведення родового визначення через основні класифікуючі ознаки. Ми маємо констатувати, що правова природа та сучасне призначення ЗС України як особливої озброєної державної інституції, спеціального суб'єкта забезпечення оборони держави потребує теоретико-правового переосмислення та законодавчого врегулювання. До цього спонукає необхідність створення ефективних сил оборони та їхньої основної складової – збройних сил.

Аналіз розвитку ЗС України свідчить, що в умовах хронічного недофінансування реформ у сфері оборони в основу реформування спочатку було покладено принцип «розумної достатності», який потім трансформувався на принцип «оборонної достатності» у форматі сучасної моделі економічно «необтяжливого» для позаблокової держави війська (оптимального за чисельністю, мобільного, багатофункціонального, сучасно озброєного, професій-

ного, спроможного виконати завдання в будь-яких умовах). А в період із 2004 р. по 2012 р. [13] та починаючи з 2015 р. – це створення новітньої моделі збройних сил у системі колективної євроатлантичної безпеки за стандартами держав-учасників НАТО як майбутнього його члена з відмовою від позаблоковості.

Водночас досвід розвитку та реформування ЗС України як основного суб'єкта забезпечення оборони держави доцільно розглядати в контексті оборонного огляду як процесу оцінювання стану та готовності сил оборони до виконання завдань з оборони України. Набутий досвід закріплено у Стратегічному оборонному бюлетені України (далі – СОБ), який є основним плануючим документом, дорожньою картою сучасної оборонної реформи, на основі якого реалізувалися державні програми розвитку ЗС України, інших складових сил оборони в частині залучення їх до виконання завдань оборони держави. Варто зазначити, що всі програми розвитку та реформування ЗС України передбачали як невід'ємний елемент заходи із правового забезпечення проведення реформ [14].

Тож протягом свого розвитку ЗС України пройшли інституційну трансформацію як основний елемент у системі забезпечення оборони держави (далі – СЗОД), спеціальний суб'єкт забезпечення оборони держави – від отожнення національного війська з єдиним конституційно визначеним військовим формуванням у системі забезпечення оборони держави як основної військової складової Воєнної організації держави (далі – ВОД) до основного військового компонента сил оборони в комплексній безпеково-оборонній міжвідомчій системі сектору безпеки і оборони (далі – СБО).

Залежно від зміни викликів і загроз у сфері воєнної безпеки і оборони, функції ЗС України трансформувалися від виключно зовнішніх до зовнішньо-внутрішніх, що сьогодні підтверджує врегульована на законодавчому та концептуально-доктринальному рівнях [15] можливість застосування ЗС України для локалізації та ліквідації внутрішніх загроз із застосування збройної сили [16].

До того ж, як зазначає О.І. Кузьмук, будучи інструментом протидії всьому спектру внутрішніх і зовнішніх загроз, сектор безпеки і оборони призначений, насамперед, для забезпечення воєнної безпеки і оборони держави. За таких умов ВОД перетворюється на складову сектору безпеки і оборони (сили оборони), яка представлена збройними силами та іншими військовими формуваннями [17, с. 21], які виконують завдання в інтересах оборони.

Учені та експерти у сфері національної безпеки і оборони (В.Ю. Богданович [18], О.С. Бодрук [19], В.П. Горбулін [20], А.І. Семенченко [21]) вказують на відсутність сьогодні в Україні належної системи оборони, яка була б здатна забезпечити ефективне формування й розвиток всього СБО в комплексі взаємопов'язаних сучасних безпекових проблем і воєнних загроз. У Стратегії національної безпеки України (далі – СНБУ) від 26 травня 2015 р. існуюча система забезпечення національної безпеки і оборони України загалом визнана неефективною, що підтверджується несформованістю СБО як цілісного функціонального об'єднання, керованого з єдиного центру; інституційною слабкістю, непрофесійністю, структурною незбалансованістю його органів (п. 3.2.) [15]. Це стосується і сил оборони, основною складовою яких є ЗС України.

Відповідно до Воєнної доктрини України (далі – ВДУ) визначальним фактором зміцнення воєнної безпеки є реформування сил оборони, яке здійснюється з метою створення ефективних, мобільних, оснащених сучасним озброєнням, військовою та спеціальною технікою, здатних гарантовано забезпечити оборону держави сил (п. 46) [16]. Водночас ВДУ визначає, що сили оборони – це ЗС України, інші військові формування (далі – ІВФ), а також правоохоронні та розвідувальні органи в частині залучення їх до виконання завдань з оборони держави. Цим

фактично нівелюється поняття сил оборони держави як сукупності виключно військових формувань (військ, сил). Водночас, безсумнівно, що в умовах «гібридної війни» ефективне забезпечення оборони держави можливе тільки за умови залучення всіх складових СБО.

Тому, на нашу думку, є необхідність уточнення на законодавчому рівні не тільки складових сил оборони, а, перш за все, визначення завдань, які виконуються ІВФ, правоохоронними та розвідувальними органами в інтересах забезпечення оборони держави.

Варто зазначити, що сутність ЗС України як військової державної інституції, військового формування, яке виконує визначені законом завдання в СЗОД, розкривається в їхніх специфічних функціях, похідних від функцій держави, які, у свою чергу, обумовлені зовнішніми та внутрішніми викликами публічними інтересам, правам і свободам людини. Функції ЗС України – це основні напрями (види) їхньої діяльності у межах законодавчо встановленої компетенції. Визначення функцій ЗС України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань щодо забезпечення оборони згідно з п. 22 ст. 85 Конституції України належить до виключних повноважень Верховної Ради України [8]. Як слушно зазначає С.Ю. Поляков, функції Збройних сил України є тими критеріями, які визначають особливості їх функціонування на сучасному етапі розвитку державності, важливість забезпечення законності та правопорядку, напрями першочергового реформування [22, с. 19], зважаючи на загрози у сфері військової безпеки і оборони.

Закон України «Про Збройні сили України» [9] дає нам опосередковане розуміння сутності ЗС України саме через визначення завдань і функцій військового формування, на яке відповідно до Конституції покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, забезпечення стримування збройної агресії проти України та відсічі їй, охорона повітряного простору держави та підводного простору в межах територіального моря України у випадках, визначених законом, участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом (ст. 1). Крім того, ЗС України виконують специфічні завдання, передбачені у рамках забезпечення кібербезпеки [23], в забезпеченні територіальної оборони в особливий період (ст. 3, 18) [9]. Окрім того, з'єднання, військові частини та підрозділи ЗС України відповідно до закону можуть залучатися до: здійснення заходів правового режиму воєнного та надзвичайного стану; організації та підтримання дій руху опору; проведення військових інформаційно-психологічних операцій; боротьби з тероризмом і піратством; заходів щодо здійснення захисту життя, здоров'я громадян та об'єктів (майна) державної власності за межами України, забезпечення їхньої безпеки та евакуації (повернення); посилення охорони державного кордону; захисту суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та на континентальному шельфі та їх правового оформлення; забезпечення безпеки національного морського судноплавства України у відкритому морі чи в будь-якому місці поза межами юрисдикції будь-якої держави; заходів щодо запобігання розповсюдженню зброї масового ураження; протидії незаконним перевезенням зброї та наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів у відкритому морі; ліквідації надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру; надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, антипіратських та інших міжнародних операціях із підтримання миру та безпеки.

До того ж органи військової розвідки та військові частини розвідки ЗС України, Сили спеціальних операцій ЗС України (далі – ССПО) можуть залучатися до заходів добування розвідувальної інформації з метою підготовки дер-

жави до оборони, підготовки та проведення спеціальних операцій та/або спеціальних дій, забезпечення готовності ЗС України до оборони держави.

Зважаючи на міжнародний досвід, у складних умовах проведення АТО, в системі Генерального штабу Збройних сил України (далі – ГШ ЗСУ) створено Управління цивільно-військового співробітництва (далі – ЦВС) за стандартами НАТО (CIMIC) [24] для втілення реформаторського забезпечувального напрямку діяльності ЗС України – організації цивільно-військового співробітництва в районах проведення військової операції. Але, незважаючи на практичні дії (законопроект № 2153а) [25], на законодавчому рівні визначити функції та завдання ЦВС ЗС України досі не вдалося.

Потребують подальшого законодавчого врегулювання визначені окремим законом, який потребує також системного підзаконного механізму його реалізації, завдання Об'єднаних сил для здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ у Донецькій і Луганській областях [26], де з 30 квітня 2018 р. розпочалася Операція Об'єднаних сил (далі – ООС) згідно з наказом Верховного Головнокомандувача ЗС України відповідно до Плану ООС [27].

Проведений аналіз функцій і завдань ЗС України з огляду на їхні багаточисельність, різновекторність, безсистемність, дискреційність викликає необхідність їх дослідження та тлумачення, перегляду й систематизації, більш чіткого визначення на законодавчому рівні. На наш погляд, перш за все, це стосується функцій ЗС України, не пов'язаних із виконанням завдань за їхнім прямим призначенням, а саме – забезпечення оборони шляхом ведення бойових дій. Потребують уточнення безпеково-правоохоронні функції на фоні обмеженої функціональної спроможності ЗС України виконувати бойові завдання за призначенням.

У цьому аспекті ми згодні з М.В. Бойком, що законодавство повинно диференціювати правовий статус, функції та завдання як окремих складових сил оборони, так і окремих структур збройних сил, залежно від завдань, що вирішуються у процесі збройної боротьби. Правове положення бойових частин повинно відрізнятися від правового положення допоміжних частин забезпечення [28, с. 257]. Це дасть змогу запровадити стандарти етики для військовослужбовців щодо цінності людського життя та здоров'я, насамперед для особового складу бойових підрозділів [16].

Потребують уточнення та законодавчого визначення окремі функції ЗС України щодо захисту життя, здоров'я громадян та об'єктів (майна) державної власності за межами України, залучення ЗС України до міжнародних антитерористичних операцій, а також такі поняття, як «рух опору» та «військові інформаційно-психологічні операції».

Аналіз наукових праць, законодавчих джерел, а також сучасна практика застосування військ (сил) в АТО та ООС показує, що покладені законодавством на ЗС України функції та завдання не зовсім оптимальні та посильні. Вважається, що за цих та інших об'єктивних обставин саме на сили оборони законом варто покласти оборону держави, захист її національних інтересів від загроз воєнного характеру, відбиття збройної агресії проти України [29, с. 32].

Перспективна створення в процесі оборонної реформи ефективної СЗОД повинна булуватися на новому розподілі функцій, завдань, повноважень, відповідальності ЗС України на законодавчому рівні у процесі забезпечення їхньої провідної ролі у структурі сил оборони відповідно до стандартів, прийнятих у державах-членах НАТО.

Отож ЗС України як спеціальна військова державна інституція, військове формування, на яке безпосередньо

покладається виконання конституційної функції оборони держави, виступають спеціальним суб'єктом забезпечення оборони.

Необхідність створення під час оборонної реформи ефективної системи забезпечення оборони держави (СЗОД) потребує чіткого визначення та законодавчого закріплення функцій і завдань ЗС України як основної

складової сил оборони, зважаючи на їхнє суспільне призначення та правову природу. За таких умов головним пріоритетом в діяльності ЗС України повинно бути визначення, законодавче закріплення та реалізація покладених на них функцій і завдань забезпечення оборони, пов'язаних із збройною відсіччю агресії, безпосереднім веденням бойових дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-XII. Відомості Верховної Ради України. 1990. № 31. Ст. 429.
2. Греков А.П. Правовое положение армии в государстве: опыт исследования правовых оснований жизни армии в главнейших государствах современной Европы. СПб.: В. Березовский, 1908. 244 с.
3. Требін М.П. Армія в системі української державності. Українська державність: становлення, досвід, проблеми: матер. XII Харків. політолог. читань. Х.: Право, 2001. С. 44.
4. Новейший энциклопедический словарь: 20 000 статей. М.: Астрель, 2006. 1424 с.
5. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-е вид. К.: Алерта, 2016. 528 с.
6. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Сушицька Н.В. Теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття): навч. посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 148 с.
7. Сокурено В.В. Характеристика системи ЗС України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. Одеса, 2015. № 15. Т. 1. С. 74–76.
8. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Про Збройні сили України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 108.
10. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 2004 р. № 648. Офіційний вісник України. 2004. № 30. Ст. 2005.
11. Телелим В.М. Основні проблеми створення і розвитку сектора безпеки і оборони держави в умовах гібридної війни. Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України: матеріали МНПК (24.11.2017): у 2 т. К.: Нац. акад. прок., 2017. Т. 1. 476 с.
12. Настільна книга військового прокурора: наук.-практ. посібник / Кол. авт. К.: Національна академія прокуратури України, 2017. 530 с.
13. Воєнна доктрина України: Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648. Офіційний вісник України. 2004. № 30. Ст. 2005.
14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 6 червня 2016 р. № 240/2016. Урядовий кур'єр. 15.06.2016. № 112.
15. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015. Урядовий кур'єр. 29.05.2015. № 95.
16. Воєнна доктрина України: Указ Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015. Урядовий кур'єр. 26.09.2015 № 178.
17. Кузьмук О.І. Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України: автореф. дис. ... докт. військ. Наук: спец. 20.02.22. К.: НУОУ. 2013. 34 с.
18. Теоретико-методологічні засади забезпечення національної безпеки держави у її визначальних сферах: монографія. / В.Ю. Богданович, А.І. Семенченко, Ю.В. Єгоров, О.О. Бортник, В.А. Муха. К.: Київ, 2007. 370 с.
19. Бодрук О.С., Єжєв М.Ф. Проблемні питання імплементації нової моделі сектора безпеки для України. Стратегічна панорама. 2009. № 1. С. 132–138.
20. Горбулін В.П., Литвиненко О.В. Сектор безпеки: стан і напрями реформування. День. 2009. 22 грудня. № 232.
21. Семенченко А.І. Поняття «сектор безпеки» та «воєнна організація держави»: методика розробки й обґрунтування призначення, складу, структури та взаємозв'язків. Стратегічна панорама. 2007. № 3. С. 54–69.
22. Поляков С.Ю. Адміністративно-правові засади забезпечення законності та правопорядку у Збройних силах України: монографія. Х.: Право, 2012. 256 с.
23. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2163-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 45. Ст. 403.
24. Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО: навч. посібник. К.: НУОУ, 2015. 87 с.
25. Проект Закону «Про внесення змін до законів України «Про Збройні сили України» та «Про оборону України» (щодо здійсн. ЗС України цивільно-військового співробітництва). URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc> (дата звернення: 16.05.2018).
26. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII. Голос України. 23.02.2018. № 37.
27. Про початок операції Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ на території Донецької та Луганської областей: Наказ ВГК ЗС України від 30.04.2018 № Здск-оп. URL: <http://www.president.gov.ua/news/30-kvitnya-rozprochalas-operaciya-obyednanih-sil-iz-vidsichi-47206> (дата звернення: 16.05.2018).
28. Бойко Н.В. Правовое положение и правовой статус военной организации государства. Проблемы терминологии. Х.: ЭНИ «Ученые заметки ТОГУ», 2014. Т. 5. № 1. С. 251–259.
29. Сектор безпеки і оборони України: теорія, стратегія, практика: монографія / Ф.В. Саганюк, В.С. Фролов, О.В. Устименко, М.М. Лобко та ін. К.: Академпрес, 2017. 180 с.